

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مجموعه آثار (۱۳)

مهندس مهدی بازرگان

سیر تحول قرآن

(۲)

سیر تحول موضوعی قرآن ، سیر تحول محتوایی قرآن

جمله‌شناسی قرآن

ضمائم

بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان

سرشناسه	بازرگان، مهدی، ۱۲۸۶-۱۳۷۳ .
عنوان و پدیدآور	سیر تحول قرآن / مهدی بازرگان؛ [تهیه و گردآوری] بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان
وضعیت ویراست	ویراست ۲
مشخصات نشر	تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶ .
مشخصات ظاهری	ج۲: جدول، نمودار.
فروست	مجموعه آثار مهندس مهدی بازرگان؛ ۱۲ . ۱۳.
شابک	ISBN 978-964-325-218-2 (ج.۱۳) ISBN 978-964-325-199-4 (ج.۱۲) ISBN 978-964-325-042-3 (set)
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	خلاصه بخش اول و دوم جلد دوم به زبان فرانسه است.
یادداشت	ص.ع. لاتینی شده: EYR- e TAHAWWOL- e QORĀN= EVOLUTION DU CORAN
یادداشت	خلاصه سیر تحول لفظی و موضوعی قرآن به زبان عربی است.
یادداشت	ج. ۲ (چاپ اول: ۱۳۸۶) (فیبا)
یادداشت	نمایه.
موضوع	قرآن- تحقیق.
شناسه افزوده	بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان.
رده بندی کنگره	۱۳۸۵ س ۹ ب/۳/۶۵ BP
رده بندی دیویی	۲۹۷ / ۱۵
شماره کتابخانه ملی	۲۹۶۹۰ ۸۵ م-

مجموعه آثار (۱۳)

مهندس مهدی بازرگان

سیر تحول قرآن (۲)

ناشر: شرکت سهامی انتشار

با همکاری بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان

حروف چینی و صفحه آرایی: خدیجه امیدوند

چاپ اول (ویرایش جدید)- ۱۳۸۶

چاپخانه حیدری- ۲۲۰۰ نسخه

۷۵۰۰ تومان

دفتر مرکزی: تهران، خیابان جمهوری اسلامی، نرسیده به میدان بهارستان، جنب خیابان ملت. شماره ۱۰۲

کدپستی: ۱۱۴۳۹۶۵۱۱۸- تلفن: ۳۳۹۰۴۵۹۲-۳۳۹۰۴۵۹۲- دورنگار: ۳۳۹۴۸۸۶۲

WWW.ENTESHARCO.COM Email: info@entesharco.com

فروشگاه مرکزی: تهران، خیابان جمهوری اسلامی، نبش خیابان ملت، شماره ۱۰۲، تلفن: ۳۳۱۱۴۰۴۴

فروشگاه شماره ۱: تهران، میدان انقلاب، بازارچه کتاب، تلفن: ۶۶۴۱۳۶۸۴- دورنگار: ۶۶۹۶۷۱۰۴

مراسم جشن عید فطر انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه تهران، در گلشهر کرج- سال ۱۳۳۷
(مرحوم آیت الله طالقانی، مرحوم مهندس بازرگان، شهید استاد مطهری)

فهرست کلی مطالب

پیش‌گفتار	۱۳
سیر تحول موضوعی قرآن	۱۹
سیر تحول محتوایی قرآن	۸۷
جمله‌شناسی قرآن	۲۷۹
ضمائم (پاسخ به شبهات ، جداول ضمیمه)	۳۵۷
فهرست آیات	۳۹۳
نمایه فارسی	۴۰۳
نمایه انگلیسی و فرانسه	۴۳۳
خلاصه سیر تحول لفظی و موضوعی قرآن به زبان عربی	۴۳۵
خلاصه سیر تحول لفظی و موضوعی قرآن به زبان فرانسه	۴۵۵

فهرست مطالب

سیر تحول قرآن (۲)

پیش گفتار..... ۱۳

بخش دوم

سیر تحول موضوعی قرآن

۲۸- منظور.....	۱۹
۲۹- تقسیم‌بندی موضوعات.....	۲۱
۳۰- نمایش ترسیمی سیر تحول موضوعی قرآن.....	۲۱
۳۱- نکات قابل توجه در منحنی‌های تحول موضوعی.....	۲۸
۳۲- تقسیمات موضوعات اصلی.....	۳۰
۱- آخرت.....	۳۰
۲- رسالت پیغمبران گذشته.....	۳۳
۳- رسالت خاتم النبیین.....	۳۶
۴- جهاد.....	۳۹
۵- امت اسلام و معاصرین اهل کتاب.....	۴۰
۶- احکام.....	۴۱
۳۳- منحنی‌های تحول موضوعی در دسته آیات فرعی.....	۴۲
۳۴- منحنی‌های موضوعی معادل و نمایش دسته‌جمعی آنها.....	۶۵
۳۵- استنتاج‌های ممکن.....	۶۹

بخش سوم

سیر تحول محتوایی قرآن

مقدمه ناشر.....	۸۹
۳۶- منظور.....	۹۱

فصل اول - چند نمونه معروف از احکام تدریجی قرآن

- ۳۷- حرمت شراب ۹۳
۳۸- حرمت ربا ۹۷

فصل دوم - نمونه‌های دیگر از احکام فقهی و تربیتی

- ۳۹- فحشاء و زنا ۱۰۳
۴۰- جهاد ۱۱۳
الف- دوران تدارک ۱۳۶
ب- دوران تشریح و تحکیم ۱۳۸
ج- دوران اجرایی ۱۳۹
۱- منظور از سبیل الله و اهداف قتال ۱۴۱
۲- نصرت الهی و کیفیت و آثار آن ۱۴۲
۳- جدی گرفتن جنگ و وجوب انضباط و استقامت ... ۱۴۴
۴- غنیمت جنگی ۱۴۶
۵- طرف‌های جنگ (رکن ۳) ۱۴۶
۶- توقف و نهایت جنگ ۱۴۹
۷- تخفیف‌ها و مستثنیات ۱۵۰
۸- جهاد به مال ۱۵۰
د- دوران تعدیل و تکمیل ۱۵۱
۴۱- پدیده نفاق و علاج منافقین ۱۵۳
بحث تحلیلی روی منحنی معرف کلمات نفاق بر حسب سنوات ۱۶۹
انواع نفاق و جنبه‌های مختلف آن ۱۷۱
الف) چهره مالی و نفاق ۱۷۲
ب) چهره ایمانی ۱۷۲
ج) چهره جنگی ۱۷۳
د) چهره سیاسی ۱۷۴
برخورد با منافقین ۱۷۷
مورد ۱- محکوم کردن نفاق و منع از منافقین ۱۷۸
مورد ۲- تحمل آزار و توکل به خدا، همراه با نشانه‌ها و احتراز از آنها ۱۷۸
مورد ۳- مواجهه دادن منافقین با خود و خدا و ... ۱۷۹
مورد ۴- نفاق ناشی از بیماری دل و جهالت ۱۸۰
مورد ۵- تهدید و اعلام جنگ ۱۸۱

فصل سوم- نمونه‌هایی از مطالب و موضوعات مختلف قرآن

۱۸۷	۴۲- معرفی حضرت ابراهیم (ع).....
۲۰۹	منحنی نمایش کلمات برحسب سنوات.....
۲۰۹	۴۳- آفرینش آدمیزاد.....
۲۱۸	نمایش هندسی آیات و کلمات آفرینش آدمیزاد.....
۲۲۰	۴۴- تزکیه یا ماده دوم برنامه بعثت.....
۲۴۷	۴۵- موسی و بنی اسرائیل.....
۲۶۰	بحث روی جدول.....

فصل چهارم- نتیجه‌گیری

۲۶۹	۴۶- روال کلی تحول محتوایی آیات.....
۲۶۹	۱- وجود مسلم تحول محتوایی.....
۲۶۹	۲- تدریجی بودن احکام و اعلام‌ها.....
۲۷۰	۳- جهت‌دار بودن تحول.....
۲۷۰	۴- هدف‌داری.....
۲۷۱	۵- هم‌آهنگی با نفوس و وقایع.....
۲۷۱	۶- تعدد خالی از تفرق و توأم با تجمع و توحید.....
۲۷۲	۷- تحول محتوایی آیات فقهی یا تشریحی.....
۲۷۳	۸- آیات مربوط به موضوعات عمومی و اصولی.....
۲۷۳	۹- تأیید و تصحیح.....
۲۷۵	فهرست القبایی سوره‌های قرآن کریم.....
۲۷۷	فهرست ترتیبی سوره‌های قرآن کریم.....

جمله شناسی قرآن

۲۸۱	مقدمه.....

بخش اول

جمله شناسی عمومی قرآن

۲۸۳	۱- جمله سنجی ابتدای گفتار.....
۲۸۵	شکل ۱- منحنی نمایش هندسی یا جمله‌نگار متن ۱۱ جمله‌ای ابتدای گفتار.....
۲۸۶	۲- جمله سنجی دیباچه گلستان سعدی.....
۲۹۳	جدول کلمه‌شمار دیباچه گلستان، الف: قسمت منظوم (اشعار).....

- ۱۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)
- جدول کلمه‌شمار دیباچه گلستان، ب: قسمت غیر منظوم (نثر)..... ۲۹۴
- شکل ۲- جمله‌نگار متراکم برجسته و منظم دیباچه گلستان (قسمت شعر)..... ۲۹۵
- شکل ۳- جمله‌نگار متفرق خوابیده و دامنه‌دار دیباچه گلستان (قسمت نثر)..... ۲۹۶
- شکل ۴- جمله‌نگار گسترده و طولانی مقدمه فروغی بر کتاب گلستان..... ۲۹۷
- ۳- قانون احتمالات آماری و جمله‌سنجی گفتارهای انسانی..... ۲۹۸
- شکل ۵- حالت کلاسیک منحنی توزیع‌های آماری..... ۲۹۸
- ۴- شاخص‌های اصلی و فرعی جمله‌نگارها..... ۲۹۹
- ۵- چند نمونه دیگر از جمله‌سنجی متون فارسی و خارجی..... ۳۰۰
- الف) شعر کلاسیک..... ۳۰۰
- شکل ۶- جمله‌نگار متراکم و منطبق غزلیات حافظ..... ۳۰۱
- ب) شعر نو..... ۳۰۲
- شکل ۷- جمله‌نگار زیبای شعر نو (قطعه‌ای از ۱. بامداد)..... ۳۰۴
- ج) نثر فارسی (دو نمونه دیگر)..... ۳۰۵
- شکل ۸- جمله‌نگار نسبتاً موزون مقدمه شاهنامه ابومنصوری (۳۴۷ هجری)..... ۳۰۶
- شکل ۹- جمله‌نگار بسیار خوابیده و گسترده قسمتی از کتاب دارالمجانین..... ۳۰۷
- د) متون خارجی..... ۳۰۸
- شکل ۱۰- جمله‌نگار ۹ صفحه از کتاب «Les mots» اثر «J.P. Santer»..... ۳۰۹
- شکل ۱۱- جمله‌نگار منظم و دامنه‌دار و کوتاه‌جمله یک قطعه رمان فرانسه..... ۳۱۰
- شکل ۱۲- جمله‌نگار پراکنده یک متن جدید عربی..... ۳۱۱
- ۶- عوامل تعیین کننده شاخص‌ها..... ۳۱۲

بخش دوم جمله‌سنجی قرآن

- ۷- پذیرش خاص قرآن..... ۳۱۵
- ۸- جمله‌نگاری از سه سوره نمونه..... ۳۱۶
- الف) سوره همزه (۱۰۴)..... ۳۱۶
- جدول کلمه‌سنجی سوره همزه (۱۰۴)..... ۳۱۷
- شکل ۱۳- جمله‌نگار سوره همزه (۱۰۴)..... ۳۱۷
- ب) سوره روم (۳۰)..... ۳۱۸
- جدول کلمه‌سنجی سوره روم (۳۰) (ثلث اول)..... ۳۱۸
- شکل ۱۴- جمله‌نگار سوره روم (۳۰)..... ۳۱۹
- ج) سوره احزاب (۳۳)..... ۳۲۰
- جدول کلمه‌سنجی سوره احزاب (۳۳)..... ۳۲۰
- شکل ۱۵- جمله‌نگار سوره احزاب (۳۳)..... ۳۲۱

۱۱	فهرست مطالب
۳۲۲	۹- تنوع و تغییرات منظم.....
۳۲۲	الف) نظم نسبی .....
۳۲۲	شکل ۱۶- جمله نگار سوره انبیاء (۷۱).....
۳۲۳	ب) تغییرات وسیع .....
۳۲۳	ج) عامل زمان .....
۳۲۵	د) هم آهنگی شاخص ها.....
۳۲۵	۱۰- متوسط گیری شاخص ها و تعریف طول مبنا.....
۳۲۶	جدول شاخص های سه سوره همزه ، روم و احزاب.....
۳۲۸	۱۱- سوره های ناهماهنگ.....
۳۲۸	الف) سوره مزمل (۷۳).....
۳۲۹	جدول کلمه سنجی سوره مزمل (۷۳).....
۳۳۰	شکل ۱۷- جمله نگار سوره مزمل (۷۳) (بدون آیه آخر).....
۳۳۰	ب) سوره مرسلات (۷۷).....
۳۳۱	شکل ۱۸- الف: جمله نگار سوره مرسلات (۷۷) با احتساب تمام آیات ترجیع بند.....
	شکل ۱۸- ب: جمله نگار سوره مرسلات (۷۷) با احتساب یک بار آیات ترجیع بند ۳۳۲
۳۳۳	ج) سوره های طولانی و مرکب .....
۳۳۴	شکل ۱۹- جمله نگار سوره قلم (۹۸) ، گروه الف (آیات ۱ تا ۱۶).....
۳۳۴	شکل ۱۹- جمله نگار سوره قلم (۹۸) ، گروه ب (آیات ۱۷ تا ۵۱).....
۳۳۵	۱۲- ردیف بندی سوره ها و گروه های آیات بر حسب طول مبناهای مربوطه.....
۳۳۶	۱۳- تعیین سال نزول سوره ها و آیات.....
۳۳۷	شکل ۲۰- منحنی تنزیل.....
۳۳۸	۱۴- جدول منحنی سال نزول آیات.....
۳۴۸	۱۵- تقطیع قرآن و طرز تشکیل آن.....
۳۵۱	۱۶- برنامه رسالت یا طرز توزیع موضوعات در جریان دوران رسالت.....
۳۵۲	شکل ۲۱- نمایش نزول دسته آیات ۱.۱: حدوث قیامت.....
۳۵۳	شکل ۲۲- نمایش نزول دسته آیات ۲.۲: توصیف پیغمبران.....
۳۵۳	شکل ۲۳- نمایش نزول دسته آیات ۳.۳: توحید.....
۳۵۴	شکل ۲۴- نمایش نزول دسته آیات ۶.۲: احکام فقهی.....
۳۵۵	جدول تمرکز موضوعی آیات قرآن بر حسب سال های حداکثر و فور.....

ضمائم

۳۵۹	پاسخ به شبهات سیر تحول لفظی قرآن.....
۳۶۲	الف) نظریات کلی .....
۳۶۵	ب) اشکال و ابهام های مربوط به سال های نزول آیات .....

۳۶۶	۱- ناسخ و منسوخ آیات و تدریجی بودن احکام
۳۶۷	۲- آیات مربوط به زنا در سوره‌های نور (۷۴) و نساء (۴)
۳۶۸	۳- آیات قصاص در سوره‌های بقره (۲) و نساء (۴)
۳۶۹	۴- آیات روزه در سوره بقره (۲)
۳۷۰	۵- آیات ازدواج با زنان اهل کتاب
۳۷۱	۶- آیات مربوط به آزادی در عقیده
۳۷۲	۷- تحریم سه مرحله‌ای خمر
۳۷۳	۸- پیرامون تحریم ربا
۳۷۴	۹- داستان انبیاء
۳۷۴	۱۰- سال نزول و شأن نزول سوره دهر یا انسان (۷۹)
	جداول ضمیمه :
۳۷۸	جدول ۱۶/۱- تعداد آیات بر حسب موضوعات اصلی و فرعی
۳۸۰	جدول ۱۶/۲- درصد (تعداد نسبی) آیات بر حسب موضوعات اصلی و فرعی
۳۸۲	جدول ۱۶/۳- فراوانی آیات قرآن بر حسب موضوعات اصلی
۳۸۳	جدول ۱۶/۴- فراوانی نسبی آیات قرآن بر حسب هریک از موضوعات اصلی و فرعی
۳۸۴	جدول ۱۶/۵- فراوانی نسبی آیات قرآن در هریک از سال‌های رسالت
۳۸۵	جدول ۱۶/۶- فراوانی نسبی آیات قرآن در هر سال و برای هر موضوع در کل آیات
۳۸۶	خلاصه جدول ۳۷- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده بر ضد فحشاء
۳۸۶	خلاصه جدول ۳۸- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده برای جهاد
۳۸۸	خلاصه جدول ۳۹- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده برای نفاق
۳۸۹	خلاصه جدول ۴۰- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده مربوط به ابراهیم (ع)
۳۹۰	خلاصه جدول ۴۱- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده مربوط به آفرینش آدمیزاد
۳۹۱	خلاصه جدول ۴۳- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده مربوط به تزکیه
۳۹۲	ادامه خلاصه جدول ۴۳- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده مربوط به تزکیه
۳۹۳	فهرست آیات
۴۰۳	نمایه فارسی
۴۳۳	نمایه انگلیسی و فرانسه
۴۳۷	خلاصه سیر تحول لفظی قرآن به زبان عربی
۴۴۹	خلاصه سیر تحول موضوعی قرآن به زبان عربی
۴۶۲	خلاصه سیر تحول موضوعی قرآن به زبان فرانسه
۴۷۷	خلاصه سیر تحول لفظی قرآن به زبان فرانسه

به نام خدا

پیش‌گفتار

کتاب «سیر تحول قرآن»، حاصل تحقیق ارزشمند زنده‌یاد مهندس مهدی بازرگان در دوران زندان و تبعید به دژ برازجان در سال‌های ۱۳۴۴ و ۱۳۴۵ است. تألیف اولیه این کتاب در دو بخش «سیر تحول لفظی قرآن» و «سیر تحول موضوعی قرآن» می‌باشد، در پایان سال ۱۳۴۴ به‌انجام رسید لیکن تدوین و ترسیم منحنی‌ها و نمودارهای کتاب به‌وسیله آقای مهندس عبدالعلی بازرگان (فرزند برومند ایشان) چند سال به‌درازا کشید و سرانجام بخش اول کتاب در سال ۱۳۵۱ برای چاپ و نشر به شرکت سهامی انتشار سپرده شد. چاپ چنین کتابی با جداول و نمودارهای گوناگون در شرایط فنی آن روز و با حروف چینی دستی، مسیری طولانی را در پی داشت به‌گونه‌ای که تقریباً در هر ماه فقط ۸ صفحه از کتاب به چاپ می‌رسید، از این رو بخش اول آن پس از چهار سال، در سال ۱۳۵۵ انتشار یافت. تهیه جداول و منحنی‌نمایش اختصاصی جداگانه‌ی سوره‌ها نیز به‌بعد موکول شد تا در مجلدی دیگر تدوین و منتشر شود. برای تدوین و ترسیم این جداول و منحنی‌ها نیز به‌فرصتی مناسب نیاز بود که در نهایت با اهتمام مهندس عبدالعلی بازرگان سامان‌گرفت و کتاب در فروردین سال ۱۳۶۰، در آغاز سومین سال تأسیس جمهوری اسلامی ایران با عنوان «جلد دوم سیر تحول قرآن»، توسط شرکت سهامی انتشار منتشر شد.

زنده‌یاد مهندس بازرگان در بازخوانی کتاب، علاوه بر انجام اصلاحات، که بیشتر جنبه محاسباتی داشت، به تهیه بخش متممی برای این کتاب ارزشمند مبادرت کرد. این متمم با عنوان «سیر تحول محتوایی قرآن»، همراه با اصلاح کامل جداول ۱۴ و ۱۵ مربوط به بخش اول کتاب، در سال ۱۳۶۲ انتشار یافت. در سال ۱۳۷۷ نیز، چاپ پنجم

کتاب، همراه با بخش متمم مزبور و آخرین اصلاحات مؤلف فقید توسط شرکت انتشار در یک جلد منتشر شد.

در سال‌های اخیر با نایاب شدن کتاب و لزوم تجدید چاپ آن در مجلدات مجموعه آثار مؤلف، موضوع تجدید حروف چینی و بهبود کیفیت آن، رسم نمودارها با استفاده از امکانات رایانه‌ای، بررسی و کنترل محاسبات، مورد توجه بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان قرار گرفت.

آقای مهندس محمد توسلی عضو هیأت مدیره بنیاد و مدیرعامل مهندسین مشاور گذرراه، انجام این پروژه را با توجه به پیچیدگی فنی آن تقبل کردند. بدین ترتیب همکاران ایشان آقای مهندس محمد طاهری قزوینی مدیریت محتوایی پروژه و آقایان مهندس احمد توسلی و مهندس محمود توسلی مدیریت نرم‌افزاری و آقای مصطفی زکریا پور و سرکار خانم مریم صابری، مسئولیت اجرایی پروژه را به عهده گرفتند و با استفاده از رایانه و نرم‌افزارهای موجود کلیه جداول آماری و داده‌های مفصل مربوط به نمودارهای گروه آیات مندرج در جلد دوم (یا جلد ضمیمه) و نیز جداول ۱۱ و ۱۲ و ۱۴، مربوط به «سیر تحول لفظی قرآن» (بخش اول کتاب) که قبلاً به صورت دستی تهیه و پردازش شده بودند، در محیط صفحات گسترده (نرم‌افزار Excel)، وارد گردید و با اعمال پردازش ماشینی، مشابه پردازش‌های دستی و ترسیم مجدد نمودارها فایل کاملی از جداول و نمودارها به دست آمد و آماده تدوین نهایی و صفحه‌بندی شد.

بنیاد از همه این عزیزان، مخصوصاً از جناب آقای مهندس محمد توسلی که انجام این خدمت را تقبل کردند و به طور مداوم پی‌گیر به انجام رسانیدن آن بودند و نیز از آقای مهندس محمد طاهری قزوینی همکار محترم مهندسین مشاور که با دقت و پشت کار فراوان، کار را از نظر محتوایی کنترل کرده و تا این مرحله به نتیجه رسانیده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نماید.

پس از حروف چینی و صفحه‌بندی کتاب ملاحظه شد که ارائه‌ی مناسب جلد اول و جلد دوم «سیر تحول قرآن» در یک مجلد میسر نیست و باید در دو جلد انتشار یابد. از آنجا که بین بخش اول جلد اول (یعنی «سیر تحول لفظی قرآن») و تمام محتوای جلد دوم قبلی، ارتباط مستقیم و تنگاتنگی وجود دارد، این دو یکجا و با عنوان «سیر تحول قرآن (۱)» به صورت «مجموعه آثار (۱۲)» تقدیم علاقه‌مندان شد که شرح گردش کار در بندهای «توضیح فنی» و «نحوه تدوین و صفحه‌آرایی» در پیش‌گفتار

«مجموعه آثار (۱۲)» آمده است.

اکنون بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان بسی خشنود است که بخش‌های دوم و سوم جلد اول سیر تحول قرآن و نیز «جمله‌شناسی قرآن» را به صورت «مجموعه آثار (۱۳)»، و با عنوان «سیر تحول قرآن (۲)» به‌علاقه‌مندان و مشتاقان تحقیقات قرآنی عرضه می‌کند.

اولین اثر مندرج در این مجموعه «سیر تحول موضوعی قرآن» است که زنده‌یاد مهندس بازرگان آن را در زندان برازجان تحقیق و تألیف کرد. این قسمت، بخش دوم و انتهایی کتاب سیر تحول قرآن است که چاپ اول آن در سال ۱۳۵۵ منتشر شد. مؤلف فقید در نسخه مزبور، از نظر محاسبه، اصلاحاتی در جداول ۱۶ تا ۳۳ به عمل آوردند که در چاپ پنجم کتاب، تمام این اصلاحات و اصلاحات جدیدتر مؤلف، ملحوظ شده است.

اما در مجموعه‌ای که اکنون ملاحظه می‌فرمائید، تمام آیاتی که از نظر موضوعی توسط مؤلف فقید طبقه‌بندی و مشخص شده است، با حفظ ساختار جداول آن، محاسبات از نو تجدید و درصدگیری شده و بر اساس محاسبات جدید، جداول شماره ۱۷ الی ۳۳ اصلاح گردید. منحنی نمایش تحول موضوعی دسته آیات فرعی مربوط (اشکال ۳۲ الی ۵۱)، مجدداً ترسیم شده که بیشتر آنها به‌دلیل طراحی کامپیوتری، با جداول و ترسیم‌های قبلی تفاوت‌هایی جزئی دارد. سپس درصدهای مربوط به‌دسته آیات فرعی هر موضوع، از این جداول به‌جدول ۱۶ منتقل شد و تعداد آیات در هر یک از موضوعات مشخص گردید و جمع آیات نیز به‌این جدول انتقال یافت که حاصل، با جدول ۱۶ در چاپ پنجم کتاب تفاوت‌هایی دارد و لاجرم ارقام نهایی سطرها و سرستون‌ها و استنتاج در مورد این ارقام با قبل یکسان نیست و شکل‌های ۲۶ الی ۳۱ با شکل‌های نظیر در چاپ پنجم کتاب، بر هم منطبق نمی‌باشند. برای استفاده بیشتر و بهتر قرآن پژوهان، جداول فرعی مربوط به‌جدول ۱۶، با شماره‌های ۱۶/۱ الی ۱۶/۸ در بخش انتهایی کتاب به صورت ضمیمه (در صفحات ۳۴۸ تا ۳۸۵) آمده است.

ارقام مندرج در جدول ۱۶، بجز ستون «جمع آیات سالیانه» و سطر ماقبل آخر «تعداد آیات»، همه، فراوانی نسبی آیات را بر حسب موضوعات اصلی و فرعی، در هر یک از سال‌های رسالت نشان می‌دهد. برای بهره‌گیری، هر چند بهتر از ارقام این جدول، جدول کمکی ۱۶/۱ طراحی و در بخش ضمیمه ارائه شد. در این جدول،

هر عدد آمار واقعی آیاتی است که برای هر موضوع در هر سال محاسبه و تعیین شده است و در کل، توزیع آیات قرآن را در هر یک از سال‌های رسالت و برای هر موضوع اصلی و فرعی نشان می‌دهد.

تمام ارقام مندرج در جدول ۱۶۹/۲، نسبی است. این جدول، تعداد نسبی آیات هر یک از سال‌های رسالت را بر حسب موضوعات اصلی و فرعی مختلف نشان می‌دهد و ارقام مندرج در آن، جز ستون «جمع آیات سالیانه» که در اینجا به صورت نسبی % ۱۰۰ است، بقیه ارقام همگی با ارقام مندرج در جدول ۱۶ کتاب انطباق دارد.

جدول ۱۶/۳، جدول کمکی دیگری است که خلاصه جدول ۱۶/۱ می‌باشد. آمار مندرج در این جدول، فراوانی آیات قرآن را فقط بر حسب موضوعات اصلی و برای هر یک از سال‌های رسالت (بعثت و هجرت)، نشان می‌دهد.

جدول ۱۶/۴، نشان‌دهنده فراوانی نسبی آیات قرآن بر حسب هر یک از موضوعات اصلی و برای هر یک از سال‌های رسالت است. در این جدول تعداد آیات نازل شده در هر سال ۱۰۰ فرض شده و سهم هر موضوع در هر سال، به صورت نسبی تعیین شده است. ارقامی که با استفاده از آنها، اشکال ۲۶ تا ۳۱ کتاب رسم شده‌اند، تماماً در جدول ۱۶/۴ قرار دارند.

جدول کمکی ۱۶/۵، حاصل درصدگیری از ارقام جدول ۱۶/۳ به صورت ستونی است. در این جدول کمکی، تعداد آیات نازل شده برای هر موضوع، در کل دوران رسالت ۱۰۰ فرض شده و سهم هر سال برای هر موضوع به صورت نسبی تعیین شده است.

جدول کمکی ۱۶/۶، فراوانی نسبی آیات قرآن را در هر یک از سال‌های رسالت و برای هر موضوع در کل قرآن نشان می‌دهد. در این جدول کمکی، کل آیات نازل شده در دوران رسالت ۱۰۰ فرض شده و سهم هر موضوع اصلی در هر سال به صورت نسبی آمده است.

جداول دیگری که در بخش ضمیمه (در صفحات ۳۸۶ تا ۳۹۲) آمده، خلاصه‌ی جداول ۳۷ تا ۴۱ و ۴۳ کتاب است. این جداول کمکی با استفاده از جداول اصلی کتاب طراحی شده و با درج ارقام آن از همان جداول در اینجا ارائه شده است. ارقام مندرج در این جداول خلاصه، مبنای ترسیم اشکال ۵۴ تا ۶۰ کتاب است.

دومین اثر مندرج در این مجموعه آثار، «سیر تحول محتوایی قرآن» نام دارد که به عنوان «متمم جلد اول» در سال ۱۳۶۲ به صورت مستقل منتشر شده بود و در سال

۱۳۷۷ همراه با دو بخش دیگر کتاب، یکجا چاپ و منتشر گردید. در این بخش از کتاب، برخلاف دو بخش قبلی که تحقیق در موضوعات جنبه کمی داشت، مطالب یا احکام و مقاصدی که ضمن آیات و موضوعات مختلف مطرح می‌شود، از نظر کیفی مورد بحث و تحلیل قرار می‌گیرد. برای این منظور یک موضوع مشخص، مثلاً آیات مربوط به حرمت شراب بررسی شده که آیا محتوای آیات با حالت یک‌نواخت و با انشاء و ابعاد ثابت و به صورت کامل قاطع و واحد بیان شده یا تحول و نظام خاصی در آن مشاهده می‌شود؟ محقق فقید با بررسی احکام تدریجی قرآن در ده زمینه: «حرمت شراب»، «حرمت ربا»، «فحشاء و زنا»، «جهاد»، «پدیده نفاق و علاج منافقین»، «معرفی حضرت ابراهیم»، «آفرینش آدمیزاد»، «تزکیه یا ماده دوم برنامه بعثت»، «موسی و بنی اسرائیل» هدف خود را تعقیب کرده و «تحول محتوایی آیات قرآن» را با شاخص‌هایی روشن بیان داشته است.

سومین اثر مندرج در این مجموعه، «جمله‌شناسی قرآن» نام دارد. این اثر برای اولین بار در سال ۱۳۵۶، همراه با اثر دیگری با نام «ارتباط غیر زبانی میان خدا و انسان» اثر توشی هوکو ایزوتسو، خاورشناس ژاپنی و استاد دانشگاه مک‌گیل کانادا، و با ترجمه استاد فقید احمد آرام، توسط مؤسسه انتشارات بعثت منتشر شده است. در این اثر زنده‌یاد مهندس بازرگان سبک و روش خاصی را برای شناختن جمله‌بندی متون مختلف ارائه می‌دهد و با کاربرد روش پیشنهادی، متن‌هایی از زبان فارسی (متن آغازین همین اثر، بخشی از دیباچه گلستان سعدی، نمونه‌ای از شعر فارسی کلاسیک و نمونه‌ای از شعر نو)، نمونه‌ای از کتاب ژان پل سارتر و دو فصل از کتاب داستانی موريس پنیول، هر دو به زبان فرانسه و نمونه‌ای از کتاب محمدمهدی شمس‌الدین به زبان عربی را با استفاده از شاخص‌های مورد نظر، بررسی می‌کند و نتایجی به دست می‌دهد. سپس در بخش دوم تحقیق، برای سوره‌هایی از قرآن (به‌طور نمونه سوره‌های: همزه (۱۰۴)، روم (۳۰)، احزاب (۳۳)، انبیاء (۲۱)، مزمل (۷۳)، مرسلات (۷۷)، قلم (۶۸)، ...) همین روش را به کار می‌برد و ویژگی‌های بارز و منحصر به فرد آن را با شاخص‌هایی روشن مشخص می‌سازد.

برای تدوین و صفحه‌بندی این اثر نیز تمام جداول و نمودارها، با استفاده از داده‌های آماری که مؤلف فقید ارائه داده است، از نو طراحی، شمارش، محاسبه و ترسیم

شده است و چون در بخش تحقیقات قرآنی این اثر، از آمار و اطلاعات مربوط به بخش اول کتاب «سیر تحول قرآن»، یعنی «سیر تحول لفظی قرآن» استفاده شده است، این داده‌ها با داده‌های اصلاح شده مندرج در «مجموعه آثار (۱۲)»، «سیر تحول قرآن (۱)» مقابله و تغییرات لازم اعمال گردیده و محاسبات و ترسیم‌ها، پس از آن انجام گرفته است. انجام تغییرات، طراحی مجدد جداول و ترسیم دوباره نمودارها، همانند «سیر تحول قرآن (۱)» با صرف وقت و حوصله‌ی بسیار و دقت در خور توجهی که همکار ارجمند خانم خدیجه امیدوند به کار بستند، ممکن شد. بنیاد صمیمانه از ایشان تشکر و قدردانی می‌نماید.

اثر دیگری که در این مجموعه آمده است، پاسخ به شبهات و انتقادهایی است که مؤلف کتاب «کلیدهای فهم قرآن» در ده مورد در بخش «سال نزول آیات» - که کلید نهم این کتاب است، به کتاب «سیر تحول قرآن» وارد کرده است.

زنده‌یاد مهندس بازرگان به درخواست همکاران نویسنده کتاب مذکور مبادرت به پاسخ کرده‌اند و یک نسخه از آن را همراه با نامه‌ی درخواست‌کننده، در ۱۳۶۰/۱۱/۳ برای شرکت انتشار ارسال داشته‌اند تا اگر اشخاص دیگری پس از خواندن کتاب «کلیدهای فهم قرآن» دچار اشکال و ابهام شدند و برای رفع اشکال به شرکت انتشار مراجعه کردند تا عنداللزوم مورد مطالعه و استفاده قرار گیرد. مؤلف فقید در این اثر، علاوه بر ابراز نظریات کلی در باره کتاب «کلیدهای فهم قرآن»، یک یک اشکالات و ابهامات مطروحه را بیان کرده و به روشنی به آنها پاسخ می‌گوید.

در این مجموعه، علاوه بر آثار مذکور، ترجمه عربی خلاصه «سیر تحول لفظی قرآن» و خلاصه «سیر تحول موضوعی قرآن» با استفاده از متن خلاصه‌ای که توسط مؤلف فقید به زبان فارسی تهیه شده بود، همراه با ترجمه به فرانسه‌ی خلاصه‌ی «سیر تحول لفظی قرآن» و خلاصه «سیر تحول موضوعی قرآن» به علاقه‌مندان و قرآن‌پژوهان ارجمند تقدیم می‌شود و جا دارد از برادر ارجمند استاد دکتر سید محمد مهدی جعفری که ترجمه‌ی خلاصه عربی با نظارت ایشان تهیه شده و پس از مطالعه کل اثر مواردی را برای اصلاح تذکر داده‌اند، سپاس‌گزاری و قدردانی نماید.

بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان